

De første baglerne. Runeinnskriftene fra Vinje stavkirke

KOMMENTAR VED SVERRE BAGGE

To runeinnskrifter fra Vinje stavkirke, nå i Kulturhistorisk museum i Oslo, er et sjeldent vitnesbyrd fra borgerkrigstiden, der Sverres motstandere kommer direkte til orde. I den ene nekter Sigurd Jarlsson å inngå forlik med ham, mens den andre inneholder et smededikt av en mann som kaller seg Hallvard Grenske. Den første innskriften angir dato, men ikke årstall, mens den andre ikke har noen tidsangivelse. En rekke forskere har diskutert dateringen, med utgangspunkt i det sagaen forteller om Sigurd Jarlsson (henv. hos Vikør 2009: 17–24). Sigurd var uekte sønn av Erling Skakke og hadde blitt oppfostret hos kong Sverre, antagelig etter slaget ved Fimreite (1184). Sagaen forteller at han høsten 1193 brøt med Sverre og sluttet seg til øyskjeggene og senere til baglerne. Han døde antagelig i 1201 eller ikke lenge etter. Innskriften må derfor være fra perioden 1193–1201, men av forskjellige grunner har bare to årstall i denne perioden hittil vært aktuelle, 1194 og 1197. De fleste forskere har foretrukket 1194. Magnus Olsen argumenterte for 1197, men endret senere oppfatning (Knirk 2010: 248, n. 1). Nylig har imidlertid Lars Vikør datert innskriften til 1193 (Vikør 2009 og 2011). Vikør har allerede fått svar fra James Knirk, som helt riktig peker på flere problemer i hans argumentasjon (Knirk 2010: 248–251). Knirks argumenter kan imidlertid suppleres, og ettersom jeg var den anonyme konsulenten Vikør polemiserer mot i sitt innlegg, føler jeg meg kallet til å blande meg inn i diskusjonen om dateringen. I denne sammenheng aksepterer jeg argumentene som har vært fremført mot 1197 og vil holde meg til valget mellom 1193 og 1194. I tillegg vil jeg diskutere forholdet mellom de to innskriftene, med utgangspunkt i Olav Tveitos karakteristikk av dem som “bannstråler mot kong Sverre” (Tveito 2005). Valget mellom 1193 og 1194 er nemlig ikke så uvesentlig som det umiddelbart kan synes; det har implikasjoner for tolkningen, forholdet mellom innskriftene og, i siste instans, for forståelsen av konfliktene mellom Sverre og hans motstandere.

Den første innskriften lyder som følger:

Sigurður Jarlssun reist rúnar þessar laugardaginn eptir Bótólfsmessu, er han flyði hingat ok vildi eigi ganga til sættar við Sverri, föðurbana sinn ok bræðra (Sigurd Jarlsson ristet disse runer lørdagen etter Botólfsmesse, da han flyktet hit og ikke ville gå til forlik med Sverre, sin fars og brødres bane).

Lørdag etter Botolfsmesse blir 18. juni i 1194 og 19. juni i 1193. Et selvsagt utgangspunkt for ethvert valg mellom disse årstallene er opplysningene i *Sverris saga*. Riktignok er det ingen grunn til å stole på at sagaens fremstilling er korrekt på alle punkter, men ettersom det ikke finnes andre kilder, vil samsvar med sagaen være et viktig kriterium. Da må det med en gang konstateres at både 1193 og 1194 forutsetter feil eller i det minste ufullstendige opplysninger i sagaen. Som Vikør påpeker, forteller sagaen at Sigurd etter øyskjeggens nederlag i Florvåg 3. april 1194 seilte til Danmark. Sigurd hadde ikke vært med i slaget, men lå med seks skip i Stavanger. Denne uoverensstemmelsen er likevel neppe betydelig. Sagaforfatteren behøver ikke å ha kjent Sigurds fluktrute nøyaktig, og selv om han gjorde det, behøver han ikke å ha brydd seg om å gjengi en slik detalj. Vikør mener imidlertid at en slik flukt ville være urimelig; Sigurd ville utsette seg for unødig fare ved å flykte over land i stedet for sjøveien. Dessuten hadde det ingen hensikt å mobilisere til opprør i Telemark, ettersom herredømmet over Norge var basert på kontroll over kysten (Vikør 2011). Til dette er å si at vi ikke vet hvordan Sigurds menn reagerte ved denne anledning. Sagaen sier at bare litt av hæren fulgte Sigurd etter nederlaget, at en del ble spredt til alle kanter og at mange ba om grid (Ss. kap. 120, s. 129; jfr. også Knirk 2010: 249 om variasjoner mellom håndskriftene). En mulig grunn til at Sigurd flyktet over land kan dermed rett og slett være at han ikke hadde nok folk til å bemanne et skip. Selv om sagaen sier at Sverre først forlot Bergen vel en uke etter slaget (Ss. kap. 122, s. 130), kan det også tenkes at Sigurd har regnet med at han ville komme direkte fra Bergen med en overlegen flåte, som ville kunne innhente hans egne skip. Eller Sigurd kan ha flyktet med ett eller flere skip og så senere dratt til Telemark for å mobilisere motstand der. Tiden fra slaget (3. april) til innskriften (18. juni) ville være fullt tiltrekkelig til det. Når det så gjelder forholdet mellom kyst og innland, vet Vikør tydeligvis mer om 1100-tallets strategi enn aktørene selv. Herredømmet over kysten var ganske riktig avgjørende, men skulle man utfordre den som hadde det, måtte man begynne i innlandet. Det gir sagaene er rekke eksempler på, det mest kjente Sverres egen karriere. Han begynte som geriljakriger i innlandet, og først etter fire år, etter at han hadde fått kontroll over Trøndelag, forsøkte han å utfordre Magnus til sjøs (Bagge 1986: 184–188). I tillegg kommer at den ene av de to runeristerne i Vinje, Hallvard Grenske, var fra Telemark og kan dermed ha ønsket å komme hjem etter slaget. Det er derfor vanskelig å se at datering til 1194 er urimelig. Spørsmålet er så om 1193 gir bedre mening.

Her består uoverensstemmelsen mellom de to kildene i at sagaen daterer Sigurds frafall fra Sverre til høsten 1193, altså etter innskriften. Vikør hevder at forfatteren ikke behøver å ha visst nøyaktig når dette hendte, og det kan selvsagt ikke utelukkes.

Høsten 1193 er likevel et mer sannsynlig tidspunkt for frafallet enn våren. Sagaen forteller nemlig at øyskjeggene kom med skip fra Orknøyene om sommeren, angrep Tønsberg og så seilte inn i Viken, men at de fort slapp opp for forsyninger og derfor dro til Danmark og senere til Tyskland (Ss. kap. 119). Der vant de mye gods, kom tilbake om høsten og fikk stor oppslutning, blant annet fra ledende menn, deriblant Sigurd. Disse opplysningene stemmer helt med det generelle bildet sagaene gir av flokkene under borgerkrigene. Velstående og fremtredende menn slutter seg sjelden til opprørsflokker med en gang, men venter til de er blitt så sterke at de har en rimelig sjanse til å vinne frem. Birkebeinerne, både under Øystein Møyla og Sverre, er klare eksempler på det (Bagge 2010: 54 m. henv.). Det kan derfor være grunn til å tro at sagaens datering av Sigurds frafall er korrekt. I tillegg kommer et annet moment. Øyskjeggene kom på skip, og har i den første perioden trolig beveget seg til sjøs rundt i Viken og neppe i særlig lang tid. Hva har Sigurd da hatt å gjøre i Telemark? Og hvorfor skulle han *flykte* dit? Sagaen forteller ingenting om at øyskjeggene møtte alvorlig motstand i Viken, og hadde de gjort det, ville Sigurd – hvis han allerede da hadde sluttet seg til dem – etter alt å dømme ha flyktet på skip og ikke over land.

Ut fra sagaens opplysninger synes året 1194 derfor å være mindre problematisk enn 1193. Denne konklusjonen blir ytterligere styrket ved en lesning av selve innskriften. Sigurd sier her at han er på flukt og at han ikke vil gå til forlik med Sverre. “Gå til forlik” (“ganga til sættar”) tyder avgjort på en forutgående konflikt. Da Sigurd brøt med Sverre, kunne han nok ønske å understreke at bruddet var endelig, men det virker likevel mer nærliggende å uttrykke seg på en annen måte ved et fredsbrudd; for eksempel at han oppga vennskapet med Sverre, at han nå ville søke hevn for sine døde slektninger eller lignende. En krigserklæring er normalt ikke formulert som at man ikke vil gå til forlik. At Sigurd i en kort innskrift utelukkende sier dette om sitt forhold til Sverre, tyder på at disse ordene betyr noe mer enn at han vil erklære sitt fiendskap. Sammen med henvisningen til flukten, tyder de på at forlik nå er blitt en aktuell og kanskje til og med fristende mulighet. Sigurd har lidd nederlag, men vil likevel fortsette kampen, og det proklamerer han på kirkeveggen. Ordene om ikke å gå til forlik får en helt annen tyngde og mening i en slik i situasjon enn om de bare var et generelt uttrykk for fiendskap. Alternativt måtte man tenke seg at Sverre har ønsket et formelt forlik med Sigurd, som Sigurd har avvist. Men hvorfor skulle Sverre gjøre noe slikt etter å ha hatt Sigurd hos seg i ni år? Som vi skal se, er det dessuten mulig å knytte de to innskriftene enda sterkere til nederlaget i Florvåg enn det hittil har vært gjort.

Vikørs innvending mot tolkningen ovenfor er at det er urimelig å tenke seg at Sverre har tilbudt Sigurd forlik: Sverre ga angivelig bare grid til menn han hadde tatt

til fange (Vikør 2009: 27, n. 7). Sagaen gir ganske riktig en del eksempler på at Sverre gir grid til beseirede motstandere, mest kjent baglerne som kapitulerte på Slottsfjellet i 1202 (Ss. kap. 179). Når sagaforfatteren ønsket å fremheve Sverres mildhet og kristne sinnelag, var slike eksempler best egnet. Sverre ga grid til menn som allerede var i hans makt og dermed ikke hadde noe å forhandle om. Men selvsagt var det enda større grunn til å tilby grid til menn som ennå var i stand til å kjempe og som dermed hadde noe å forhandle om. Borgerkrigene var ikke tilintetgjørelseskriger. En seier tjente til å demonstrere overlegenhet og få motstanderne til å slutte seg til seierherren. Man søkte gjerne å drepe eventuelle kongsemner, skjønt også de kunne forhandle seg til grid, som ribbunglederen Knut Håkonsson i 1227 (*Håkonar saga* kap. 156), mens de øvrige tilhengerne fikk grid og sluttet seg til seierherren. Dette er det mange eksempler på, både i *Sverris saga* og andre sagaer (Bagge 1991: 166–167, 1993: 9–10; 1996: 49–50). Det omtales for øvrig også i tilknytning til denne episoden. Sagaen sier jo nettopp at Sigurds flokk gikk i oppløsning fordi mange tok imot grid av Sverre. Vikør “ser heller ingen opning” (Vikør 2009: 22, n. 5) for at Sverre har kunnet ta kontakt med Sigurd etter slaget i Florvåg. Hvordan han kommer frem til det, er uklart for meg. Selvsagt var det mulig å sende bud til motstanderne om forhandlinger, uten at sagaen går i detalj om hvordan dette skjedde. Dessuten forutsetter ikke min tolkning av innskriften at Sverre må ha kommet med et konkret fredstilbud. Det var trolig vel så vanlig at det var den tapende part som tok kontakt for å oppnå dette. Når Sigurd sier at han ikke vil gå til forlik, kan det derfor bety at han ikke vil ta et slikt initiativ.

Vikør finner bakgrunnen for Sigurds innskrift i en personlig krise. Sigurd har slitt med tvil og selvforakt og har omsider tatt en avgjørende beslutning om å bryte med Sverre (Vikør 2009: 28). Sigurds psykiske tilstand vet vi strengt tatt ingenting om, men det er lov å spekulere. Problemet er at Vikørs psykologiske betraktning ikke forklarer den foreliggende teksten. En kirkevegg er ikke stedet for personlige bekjennelser, men for offentlige kunngjøringer. Det er tydeligvis viktig for Sigurd å gi offentlig uttrykk, ikke for at han har brutt med Sverre, men for at han ikke vil forlikes med ham. Sigurd vil ikke bare lette sin sjel, han vil forplikte seg, og han vil trolig også appellere til aktuelle eller potensielle tilhengere. I denne sammenheng kan det være passende å trekke inn den andre innskriften, som Vikør ser helt bort fra. Den har form av et skaldekvad i drottkvætt og lyder slik:

Sæll er, sá er svíki, fyla,
- sorg á reikar torgi
Grettis sótt at gæti

(geldr eiðar þess) aldri.
Era feiknbrögðum flagða
fallnir niðr með öllu
haukar Baldrs, ok halda
hugstriði byr [skiða]
(Lykkelig er den som sviker
– uslingen – aldri;
sorg 'på hår-skillets torv' (o: på sitt hode)
venter man han kunde få;
han vil undgjelde for den ed
(o: sin svik, méned)
Ikke er, ved heksenes
styggedoms-kunster,
sjøkrigerens høker helt falt ned,
og (de) bevarer hugens stridhet (Olsen 1951: 290).

I og for seg kan det ikke bevises at der er noen sammenheng mellom de to innskriftene, men hvor mange politiske innskrifter fra middelalderen har vi på norske kirkevegger? At to personer til forskjellig tid og av forskjellige grunner plasserer hver sin innskrift like i nærheten av hverandre på hver sin side av kirkedøren, er mulig, men ikke sannsynlig. Det dreier seg dessuten ikke om noe tilfeldig krot et sted på veggen, men om monumentale innskrifter, vel en meter lange, på hver sin side av kirkens søndre dør.¹ Den andre innskriften passer dessuten utmerket sammen med Sigurds. Magnus Olsen identifiserer forfatteren, som navngir seg selv i innskriften som Hallvard Grenske, med Hallvard Bratt, som kjempet mot Sverre ved Florvåg, en identifikasjon som også er blitt akseptert av senere forskere, selv om Vikør reiser tvil om den (Vikør 2009: 18, n. 2). Vikør har rett i at identifikasjonen ikke er sikker, men den støttes av flere indisier. Hallvard har tydeligvis ikke vært noen hvem som helst. Diktet er av høy klasse, og innskriften er også skrevet med kyndig hånd, noe som passer med den kjente Hallvard Bratts sosiale status (Tveito 2005: 111). Stilistisk er det heller ingenting i veien for at begge innskriftene er blitt til på samme tid. Uten å være noe bindende bevis, peker dette i retning av at begge de to runeristerne kan

¹ Olsen 1951: 266. Akkurat hvordan de opprinnelig har stått, er det ikke lenger mulig å fastslå, siden kirken er revet. Vi kan derfor ikke si bestemt om de har hørt sammen på grunnlag av plasseringen, men det er i alle fall ikke noe som utelukker dette. – Takk til James Knirk for disse opplysningene.

ha vært flyktninger fra nederlaget ved Florvåg. En analyse av innholdet i den andre innskriften styrker denne antagelsen.

Både Olsen og senere Tveito mener at nidverset refererer til kong Sverre. Olsen peker på paralleller med skjellsord som i sagaen brukes om Sverre av hans motstandere, bl.a. *nidringr* og ordet *fyla* (stank, skitt, ussel person), der hunnkjønnsformen er særlig nedsettende, og kan henspille på beskyldninger om feighet, som nevnes i sagaen (Olsen 1951: 305–307). Tveito (2005: 120–124) ser i tillegg innskriften som uttrykk for kirkelig ideologi, med fordømmelse av den urettferdige konge (*rex iniquus*).

Det er neppe grunn til å tvile på Hallvards hat mot Sverre. Men hvorfor beskylder han ham for å være sviker og edsbryter? Man kunne anklage Sverre for mye, muligens også edsbrudd, men ingenting tyder på at dette skulle være Hallvards fremste anklage mot ham. Sverre har neppe avlagt noen ed til ham og har vel heller ikke hatt noen forhold til ham som gjør at han kan beskyldes for å ha sveket. Derimot var det andre som hadde sveket sommeren 1194, nemlig de av øyskjeggene – kanskje til og med flertallet av dem – som hadde oppgitt kampen og tatt imot grid av Sverre. Selv om entall er brukt i teksten om svikeren, gir det best mening å tolke formuleringen “Så er ...” som “enhver som ...”; det behøver ikke sikte til en bestemt person. Denne tolkingen støttes både av bruken av presens konjunktiv (“svíki”), som sammen med pronomenet viser til et generelt fenomen, og særlig av resten av verset, som peker på kontrasten: ikke alle er falt fra. Omtalen av trolldom passer også inn. Riktignok har vi ingen direkte vitnesbyrd om at Sverre ble beskyldt for å ha brukt trolldom i slaget ved Florvåg, men i talen etter Magnus’ død i 1184 henviser han til slike beskyldninger og avviser dem (Ss. kap. 99, s. 106). Dessuten fremhever sagaen det oppsiktsvekkende i Sverres seier ved Florvåg. Sverre hadde angivelig 20 små skip, mens øyskjeggene hadde 14 som var mye større. Sagaforfatteren kommenterer etter seieren at det aldri hadde hendt at noen hadde seiret over så mye større skip (Ss. kap. 120, s. 127, 129). I en slik situasjon måtte det være fristende for de beseirede å beskyldte Sverre for trolldom.

Dermed kaster de to innskriftene lys over hverandre: Hallvard øser sin forbannelse ut over svikerne og trøster seg med at en kjerne av trofaste menn fortsatt er igjen, mens Sigurd – mannen som er blitt oppfostret av Sverre – høytidelig erklærer at han aldri vil svike ved å ta imot forlik av Sverre. Han viser i praksis at han er en av haukene, ikke en usling som bryter sin ed. Motsatt mange andre, som raskt tilpasset seg skiftende konjunkturer og støttet den til enhver tid sterkeste, nekter de to mennene foran kirkedøren i Vinje å følge strømmen. Innskriftene kan antyde en pakt mellom dem om fortsatt motstand, et løfte som skal gjøre det vanskeligere å søke

forlik med motstanderne, men som nettopp derfor kan tjene til å mobilisere lokalbefolkningen. Det siste har øyensynlig ikke lyktes – derav flukten til Danmark. Derimot kom Sigurd til å stå sentralt i den neste reisningen, baglernes, i 1196.

Innskriftene blir på denne måten ikke uttrykk for noen kirkelig *rex iustus*-ideologi, men for tradisjonelle forestillinger om ære og hevn. Sigurd er ikke opptatt av Sverre som riksstyrer og hans personlige egenskaper, men av det faktum at han har drept Sigurds egne slektninger. Hallvard øser sin hån og forakt ut over de som har brutt sin ed og sviktet sine kamerater. Den siste tolkningen står tilsynelatende i motsetning til bildet sagaene gir av stadige partiskifter og flokker som dannes og oppløses igjen. Motsetningen kan trolig forstås ut fra F.G. Baileys skille mellom normative og pragmatiske regler (Bailey 1980). De første er offisielt anerkjente normer, mens de siste er de normene man må følge hvis man vil oppnå sine mål. Vennskap og lojalitet var sterke normer, som dannet grunnlag for felles opptreden. Det var nok sett på som edelt å holde fast ved sine venner i nederlaget, men det var begrenset i hvilken grad folk var villige til å ofre liv, eiendom og karriere for slike idealer. Det er jo historien om øyskjeggens sammenbrudd i seg selv et vitnesbyrd om. Der er likevel tegn på at Hallwards idealer kan ha fått større betydning etter hvert som borgerkrigene hardnet til. Sverres kommentar i sagaene om at heklungene som gråter over den døde Magnus Erlingsson neppe vil bli til å stole på i fremtiden, er en antydning om dette.² I praksis gjenoppsto da også magnuspartiet i en serie av forskjellige flokker i den følgende tiden, sist baglerne, som gjorde opprør i 1196 og holdt ut inntil de sluttet fred med Håkon Håkonsson i 1217. De to taperne som sto ved kirkedøren i Vinje blir på denne måten fremtidens menn. Innskriften blir det første skrittet mot det siste og mest alvorlige opprøret mot Sverre. Både Hallvard og Sigurd kom til å stå sentralt i baglerpartiet, selv om Hallvard til sist forsonet seg med birkebeinerne. Han sprang ned fra Slottsfjellet og fikk grid av Sverre under beleiringen i 1201. Senere ble han lendmann hos Håkon Håkonsson (1222/23). Han døde mellom 1235 og 1239 (Olsen 1951: 295). Sigurd nevnes derimot i sagaen som baglerhøvding for siste gang i 1201, like før Sverres død, og er antagelig død ikke lenger etter.

Selv om tolkningen ovenfor inneholder flere usikkerhetsmomenter, gir den en bedre forklaring på selve teksten enn den alternative hypotesen. Det kan derfor neppe være tvil om at 1194 er et mer sannsynlig årstall enn 1193 og at Vikørs datering dermed må forkastes.

² Hans Jacob Orning har lansert en noe annerledes tolkning av denne episoden, med vekt på forskjellige holdninger til gråt (Orning 2000). Sverres tolkning av heklungenes gråt passer imidlertid godt med det som senere skjedde, og kan være omtalt i sagaen nettopp av denne grunn.

Bibliografi

- Bagge, Sverre. 1986. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen." *Historisk tidsskrift* 65, 145–197.
- . 1991. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley: University of California Press.
- . 1993. "Ideology and Propaganda in *Sverris saga*." *Arkiv för nordisk filologi* 108, 1–18.
- . 1996. *From Gang Leader to the Lord's Anointed. Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. The Viking Collection 8. Odense: Odense University Press.
- . 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350*. København: Museum Tusulanum.
- Bailey, F. G. 1980. *Stratagems and Spoils. A Social Anthropology of Politics*. Oxford: Blackwell.
- Hákonar saga Hákonarsonar*. 1964 [1857]. Utg. Guðbrandur Vigfusson. *Rerum britannicarum medii ævi scriptores* 88.1–2. London.
- Knirk, James. 2010. "Datering av Sigurd Jarlssons runeinnskrift i Vinje stavkyrkje." *Collegium Medievale* 23, 248–251.
- Olsen, Magnus (utg.). 1951. *Norges innskrifter med de yngre runer II*. Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- Orning, Hans Jacob. 2000. "Hvorfor gråter heklungene?" i Anne Eidsfeldt et al. (red.), *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, 205–221. Oslo: Historisk institutt.
- Ss. = *Sverris saga*. 1920. Utg. av Gustav Indrebø. Kristiania.
- Tveito, Olav. 2005. "Bannstrålen' frå Vinje. Om runeristarane Sigurd Jarlsson og Hallvard Grenske." *Telemark Historie* 26, 110–125.
- Vikør, Lars. 2009. "Sigurd Jarlsson på flukt." *Collegium Medievale* 22, 248–251.
- . 2011. "Sigurd Jarlssons runeinnskrift. Ein svarreplikk." *Collegium Medievale* 24.

Sverre Bagge (f. 1942) er professor i middelalderhistorie ved Universitetet i Bergen og leder ved Senteret for Middelalderstudier. Han har gitt ut en rekke sentrale studier om norsk og europeisk middelalder, blant annet *From Viking stronghold to Christian kingdom* (2010).